

کاشی‌های زرین‌فام حرم امام رضا علیه‌السلام سندی از هویت تاریخی شهر مشهد

میثم جلالی^۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۲/۵ - تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۵/۷

چکیده

کاشی‌های زرین‌فام از جمله نفایس و یکی از مستندات در زمینه تاریخ و قدمت حرم حضرت رضا علیه‌السلام و شهر مشهد به شمار می‌آیند. قسمت عمده‌ای از این کاشی‌ها به قرون ششم تا هشتم هجری تعلق دارند. خوشبختانه بخش زیادی از این کاشی‌ها هنوز در جای خود محفوظ مانده و بخشی نیز، از جمله محراب‌ها به موزه آستان قدس رضوی منتقل شده‌اند. در این مقاله به اختصار، به معرفی کاشی‌های زرین‌فام حرم مطهر، خاستگاه و مراکز ساخت آنها، کاشی‌کاران، مضامین روی کاشی‌ها، سیاحان و مورخانی که این کاشی‌ها را وصف کرده‌اند و وضعیت فعلی کاشی‌ها پرداخته شده است.

کلیدواژه‌ها: حرم امام رضا علیه‌السلام، موزه آستان قدس رضوی، کاشی زرین‌فام، سلجوقیان، ایلخانیان.

۱. دکترای دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، گروه باستان‌شناسی، تهران، ایران، کارشناس پژوهش موزه آستان قدس رضوی. jalali.meysam@yahoo.com.

سفالگری در ایران قدمت زیادی دارد، و هنرمند ایرانی با بهره‌گیری از این دستاورد، در طول چند هزار سال، به بخشی از نیاز جامعه پاسخ گفته است. سفالینه‌ها در طی قرون متمادی، به لحاظ ساختار، فرم، مواد تشکیل دهنده، طریقه ساخت و در نهایت نقوش، دگرگونی‌های مختلفی یافته‌اند که این تغییر و تحول تا به امروز ادامه داشته است. در این میان، کاشی‌های زرین‌فام از ویژگی‌های خاص خود بهره می‌برند. شیوه ساخت ممتاز و طرح‌بندی و رنگ‌بندی فوق‌العاده این نوع کاشی، هربیننده‌ای را مسحور و او را تشویق می‌کند تا لحظاتی از وقت خود را صرف تماشای این اثر شگفت‌انگیز نماید.

برخی از محققان مانند واتسون، به ارتباط تدفینی کاشی‌های زرین‌فام، با جای‌گیری آنها در برخی از مجموعه‌های بزرگ‌تراشاره کرده‌اند. به نظر واتسون کاشی‌های زرین‌فام علاوه بر کاربری تزئینی، مفهوم آیینی نیز داشته‌اند. ایشان معتقد است کاشی‌های زرین‌فام عمدتاً در مقابر شیعی مورد استفاده قرار گرفته و سازندگان این نوع کاشی نیز عمدتاً شیعی مذهب بوده‌اند.^۱

کاشی‌های چندوجهی و محراب‌های بزرگ قم و مشهد، نقطه اوج موفقیت و پیشرفت فنی و هنری سفالگران زرین‌فام کاشان را به نمایش می‌گذارند. هماهنگی بین خوشنویسی و تزیینات زمینه در حاشیه‌های سراسری کتیبه‌دار، قالب‌گیری نقوش اسلیمی محراب‌ها که هنوز زنده و منظم است، ترسیم با احساس و مختصر نقوش در کاشی‌های ستاره‌ای شکل و چندضلعی، همه و همه معیارهایی را می‌نهند که دستیابی به آنها بعدها هرگز حاصل نگردید. در ادامه، به بررسی مجدد این آثار ارزشمند در حرم امام رضا علیه السلام خواهیم پرداخت.

اهداف پژوهش

نگارنده در مقاله حاضر تلاش نموده با تکیه بر متون تاریخی، اسناد موجود و بررسی‌های میدانی، ضمن مطالعه آخرین پژوهش‌های صورت گرفته در این خصوص و

۱. واتسون، الیور، سفال زرین‌فام ایرانی، ص ۲۱۳ و ۲۱۶.

افزودن مطالب جدید به مطالعات پیشین، مروری مجدد و نویر کاشی‌های زرین فام حرم امام رضا علیه السلام به عنوان بخشی از هویت تاریخی شهر مشهد و حرم مطهر حضرت رضا علیه السلام داشته باشد.

روش تحقیق

در نگارش این مقاله از دو روش توصیفی و میدانی استفاده شده است. نگارنده ضمن انجام مطالعات کتابخانه‌ای و مطالعه متون تاریخی که از سده‌های پنجم و ششم هجری و بعد از آن برجای مانده و مراجعه به آرشیو عکس مرکز اسناد آستان قدس رضوی، برای شفاف تر نمودن وضعیت فعلی کاشی‌های زرین فام، از مطالعات و بررسی‌های میدانی بهره جسته است.

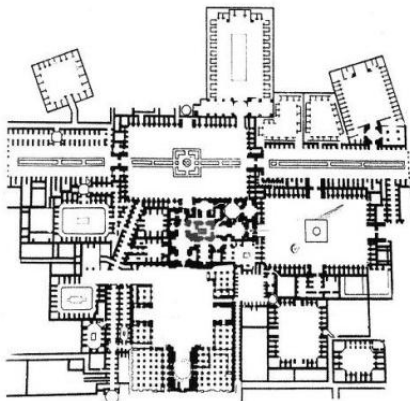
پیشینه تحقیق

کاشی‌های زرین فام حرم امام رضا علیه السلام در داخل روضه منوره و فضا‌های جانبی آن جای گرفته است. و از آنجا که این قسمت از حرم مطهر از پرتددترین و حساس‌ترین بخش‌های آستان قدس رضوی محسوب می‌گردد، مطالعه بر روی معماری و تزئینات وابسته به آن از جمله کاشی‌های زرین فام همیشه با دشواری همراه بوده است. به همین دلیل تاکنون کمتر محقق‌ی در این خصوص به پژوهش پرداخته است. ابن بطوطه سیاح و مورخ معروف که در سال ۷۳۴ ق به خراسان سفر کرده، در سفرنامه خود از این کاشی‌ها یاد کرده است.^۱ اما نخستین کسی که در کتاب خود به تفصیل از کاشی‌های زرین فام روضه منوره صحبت می‌کند و به برداشت کتیبه‌های روی کاشی‌ها اقدام می‌نماید، محمد حسن خان صنیع الدوله است. پس از ایشان نیز عبدالحمید مولوی طی مقاله‌ای که با عنوان «کاشی‌های آزاره حرم امام رضا علیه السلام» در نامه آستان قدس به چاپ رسیده، سعی نموده تا به بازخوانی بخشی از این کتیبه‌ها بپردازد. از دیگر کسانی که در این خصوص یادداشت‌هایی از خود برجای گذاشته‌اند می‌توان به عباس فیض در بدر

۱. ابن بطوطه، سفرنامه، ص ۳۸۸.

فروزان، علی مؤتمن در تاریخ یا راهنمای آستان قدس و عزیزالله عطاردی در تاریخ آستان قدس رضوی اشاره نمود.

معماری حرم امام رضا علیه السلام در دوره سلجوقیان و ایلخانیان

تصویر ۱: پلان روضه منوره در زمان سلجوقیان و خوارزمشاهیان با رنگ قرمز مشخص گردیده است. مأخذ: آرشیو عکس گروه دایرةالمعارف بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی

بقعه حرم مطهر که اکنون پایه ها و اصول آن بر اساس همان بنای قرن ششم قرار دارد، از طرف جنوب و شمال ۱۰/۴ و از طرف شرق و غرب ۱۰/۹ متر است.^۱

ورودی بقعه از طرف قبله، سمت پیش روی مبارک امام علیه السلام، و کتیبه تاریخی بنای حرم مطهر که در آن نسب امام رضا علیه السلام بر روی کاشی های زرین فام ذکر شده، کتابت سال ۶۱۲ق است. این کتیبه در طرف چپ ورودی حرم مطهر از سمت دارالحفاظ، در حاشیه در بزرگ حرم، قرار دارد.

در گذشته در سه طرف بقعه مطهر، سه صفه، هریک با سه متر دهانه قرار داشته و بین صفه ها و غرفه های زیر گنبد که از آنجا نور به داخل حرم می تابیده، کتیبه هایی بوده که

۱. عطاردی، عزیزالله، تاریخ آستان قدس رضوی، ص ۱۰۵؛ صنیع الدوله، محمدحسن خان، مطلع الشمس، ص ۳۴۴؛ خراسانی، محمدهاشم، منتخب التواریخ، ص ۶۴۱.

آثار آن تا به امروز باقی است. اما این وضعیت در دهه‌های اخیر دستخوش تغییر شده است. قبر مطهر نزدیک دیوار سمت شمال غربی است و در زیر گنبد قرار ندارد.^۱

به زعم بعضی، بنای فعلی حرم مطهر که در تهاجمات قبایل غزویا حوادث دیگر صدماتی دیده و به حال خرابی درآمده بوده، در زمان سلطان سنجر، توسط وزیرش شرف‌الدین قمی و به مباشرت گروهی مانند ابوالقاسم احمد بن علی حسینی موسوی، ابوالمعالی بن حسین و طغرل بن محمد بن ملک‌شاه، تجدید عمارت و به گفته برخی مرمت شده است (تصویر ۱). نام همه اینها در کتیبه‌هایی که روی کاشی‌های زرین فام نوشته شده، آمده است.^۲ شرف‌الدین قمی پس از سه سال تصدی صدارت و وزارت، در سال ۵۲۰ق/۵۰۵ش فوت کرد و در مشهد، در مقبره‌ای که برای خود ساخته بود، دفن شد. مقبره کاشی‌کاری شده او در سال ۱۳۰۷ش، طی نوسازی اطراف حرم در زمان نیابت تولیت محمدولی خان اسدی تخریب شد.^۳ با این حال برخی از محققان با این نظر مبنی بر ساخت بقعه فعلی امام رضا علیه السلام در زمان سلطان سنجر و وزیر او ابوطاهر قمی موافق نیستند. به عقیده آنان از دوره قاجار به بعد بر اساس بعضی داستان‌ها و باورها چنین رایج شد که بنا و کاشی‌های زرین فام حرم در دوره سلطان سنجر سلجوقی و به دستور شرف‌الدین قمی ساخته شده است.^۴ این دسته از محققان ساخت و بازسازی حرم امام رضا علیه السلام را به دوره خوارزمشاهیان نسبت می‌دهند^۵ و بر این باورند که قسمت عمده‌ای از کاشی‌های

۱. عطاردی، عزیزالله، تاریخ آستان قدس رضوی، ص ۱۰۵.

۲. همان، ص ۱۴۲؛ دانشنامه ایرانیکا؛ مؤتمن، علی، راهنما یا تاریخ آستان قدس، ص ۶۱؛ سیدی، مهدی، تاریخ شهر مشهد، ص ۲۲ و ۲۶.

۳. احتشام کاویانیان، محمد، شمس‌الشمس، ص ۵۶.

۴. صنیع الدوله، محمد حسن خان، مطلع‌الشمس، ص ۳۳۹؛ مؤتمن، علی، راهنما یا تاریخ آستان قدس، ص ۶۴.

۵. مولوی، عبدالحمید، کاشی‌های آزاره حرم مطهر رضوی، ص ۱۷۹؛ ایمان‌پور، محمدتقی و ظهیر، صیامیان گرجی، «بررسی پیشینه یک اثر معماری در حرم رضوی: کتیبه‌های سنجر»، مطالعات تاریخ اسلام، سال دوم، ش ۴، ص ۱۷-۲۲.

زرین فام حرم پس از فرمانروایی سلجوقیان ساخته شده است.^۱ بعد از فتنه چنگیز و یورش تولی خان و خرابی‌هایی که به خراسان و شهر مشهد و روضه منوره وارد آمد، سلطان اولجایتو خان بهادر (سلطان محمد خدا بنده) آن را تجدید عمارت کرد. بعد از بنای اولجایتو، دیگر در جایی دیده و شنیده نشده که بقعه مطهر خراب یا تجدید عمارت شده باشد؛ مگر در عهد سلاطین صفوی که زلزله شدیدی رخ داد و بر اثر آن انشقاقی را که در گنبد مقدس پدید آمده بود، مرمت کردند.^۲

کاشی‌های زرین فام حرم امام رضا علیه السلام

حرم امام رضا علیه السلام یکی از بناهایی است که به سبب توجه حکمرانان و هنرمندان، کاشی‌های زرین فام بسیار نفیسی از دوره‌های مختلف در آن موجود است. کاشی‌های زرین فام حرم امام رضا علیه السلام امروزه عمدتاً بر دیوارهای اطراف بقعه امام رضا علیه السلام، مسجد بالاسرو در اطراف در طلای پیش روی مبارک بر دیوار داخل دارالحفاظ نصب‌اند. آنها تلفیقی از کاشی‌های کتیبه‌دار برجسته، ناودانی، ستاره‌ای یا کوبی و هشت ضلعی هستند.^۳

الف) کاشی‌های زرین فام کتیبه‌ای برجسته ازاره بقعه امام رضا علیه السلام

کاشی‌های مستطیلی کتیبه‌دار به ارتفاع ۴۹ سانتیمتر، به خط ثلث آبی رنگ برجسته، نقوش اسلیمی و پیچک‌های سفید رنگ، بر زمینه‌ای طلایی قرار گرفته^۴، به

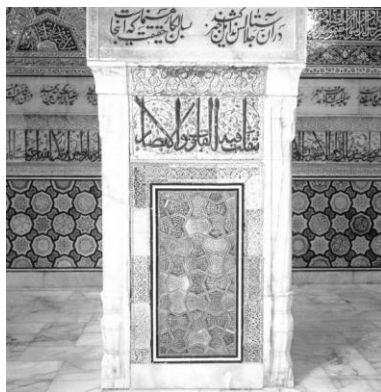
۱. مصطفوی، محمدتقی، آستان مقدس حضرت رضا علیه السلام و شهریاران ایران، ص ۳-۶؛ مولوی، عبدالحمید، کاشی‌های ازاره حرم مطهر رضوی، ص ۱۸۱-۱۸۲؛ ایمان پور، محمدتقی و ظهیر، صیامیان گرجی، «بررسی پیشینه یک اثر معماری در حرم رضوی: کتیبه‌های سنجری»، مطالعات تاریخ اسلام، سال دوم، ش ۴، ص ۲۵.

۲. مؤتمن، علی، راهنما یا تاریخ آستان قدس، ص ۶۱-۶۲.

۳. صنیع الدوله، محمد حسن خان، مطلع الشمس، ص ۳۴۴؛ مؤتمن، علی، راهنما یا تاریخ آستان قدس، ص ۶۴؛ جلالی، میثم، پیمایش.

4. Pope. A. Arthur, *A Survey of Persian Art: From Prehistoric Times to the Present*,

همراه قاب حاوی کاشی‌های هشت ضلعی و ستاره‌ای، از در کوچک سمت راست پیش روی مبارک (جنوب بقعه) شروع و در ادامه به سمت شرق، دورتادور مدفن امام رضا علیه السلام و دو ستون داخل بقعه را دربرمی‌گیرد.^۱ حاشیه بالایی این کتیبه‌ها همانند کاشی‌های کتیبه‌دار برجسته «تخت سلیمان» و «مقبره عبدالصمد اصفهانی» در نطنز، با نقش‌های گیاهی قالبی تزیین شده‌اند.^۲

تصویر ۲: نمایی از کاشی‌های زرین فام کتیبه‌دار برجسته، هشت ضلعی و ستاره‌ای حرم امام رضا علیه السلام
 مأخذ: آرشیو عکس گروه دایرةالمعارف بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی

متن کتیبه برجسته شامل آیات یکم تا هفدهم سوره مبارکه «فتح» است، که در بعضی قسمت‌ها این آیات تکرار شده است.^۳ طبق گزارش مؤتمن در کتیبه دور صغه پایین پای مبارک نیز، با همان خط و بر روی همان نوع کاشی، بخشی از سوره مبارکه «انسان» از «بسم الله الرحمن الرحیم» تا آخر آیه نوزده نوشته شده است. طبق همین گزارش ظاهراً کاشی‌های مستطیلی کتیبه‌دار صغه شمالی دارای تاریخ ۲ جمادی الاولی ۷۶۰ ق بوده است.^۴ در حال حاضر از کتیبه‌های صغه پایین پا و شمالی اثری نیست و تنها بخشی از آیات ۱۸ و ۱۹ سوره انسان و قسمتی از کتیبه مستطیلی با عبارات «جمادی الآخر»، «ستون» و «سبعمائه» در

p. 1208.

۱. مؤتمن، علی، راهنما یا تاریخ آستان قدس، ص ۶۸؛ جلالی، میثم، پیمایش.

2. Porter. Venetia, *Islamic Tiles*, p. 48.

۳. جلالی، میثم، پیمایش.

۴. مؤتمن، علی، راهنما یا تاریخ آستان قدس، ص ۶۸.

مخزن کاشی موزه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود.^۱

ب) کاشی‌های ناودانی ازاره بقعه امام رضا (ع)

آن قسمت از کاشی‌های زرین فام حرم که به کاشی‌های ناودانی موسوم‌اند و به صورت نواری باریک به عرض ده سانتیمتر و به خط نسخ و به رنگ قهوه‌ای، بین کاشی‌های کتیبه‌دار برجسته و کاشی‌های ازاره قرار گرفته‌اند، اطلاعات ارزشمندی از قبیل اسم بانی و سازنده کاشی‌ها ارائه می‌دهند. این اسامی با عناوینی مانند والسلاطین السلطان، المعظم لسلطان، السید الاجل، والمسلمین اعدل الملوک و صدرالعالم، در کتیبه‌ها آمده است.^۲ در برخی موارد که بر اثر گذشت زمان یا در اثر سوانح بخشی از این کاشی‌ها فروریخته، شماری از کاشی‌ها جابه‌جا شده و اکنون به همان حال بی‌ترتیبی به نظر می‌رسد.^۳ متن این کتیبه را بعدها عبدالحمید مولوی در مجله *نامه آستان قدس* دوباره چاپ کرد و کوشید تا جملات به هم ریخته آن را مرتب کند. اسامی سنجرابی الفتح محمد بن سلطان، [...] بن محمد طغرل خان، ابی‌المعالی بن الحسین بن یحیی بن علی بن جعفر الموسوی، ابی‌الحسن بن علی بن محمد بن یحیی بن هبة الله الحسینی و ترکان زمرد ملک بنت سلطان محمود شهید، در میان این کاشی‌ها آمده است.^۴ مولوی از ترکان زمرد ملک به عنوان بانی ساخت کاشی‌های ازاره روضه منوره یاد می‌کند. مولوی وی را دختر سلطان محمود بن محمد بن بغراخان که پدرش خواهرزاده سلطان سنجر بوده، معرفی می‌کند.^۵ به این دسته از کاشی‌ها به همراه بخشی از کاشی‌های مستطیلی کتیبه‌دار، سنجرری نیز می‌گویند. علت این نامگذاری اشاره به نام سنجر در قسمتی از

۱. همان، ص ۶۸؛ جلالی، میثم، پیمایش.

2. Pope. A. Arthur, *A Survey of Persian Art: From Prehistoric Times to the Present*, p. 1208

صنیع الدوله، محمد حسن خان، مطلع الشمس، ص ۳۵۰-۳۵۱؛ سیدی، مهدی، تاریخ شهر مشهد، ص ۲۴.

۳. مؤمن، علی، راهنما یا تاریخ آستان قدس، ص ۶۷.

۴. مولوی، عبدالحمید، کاشی‌های ازاره حرم مطهر رضوی، ص ۱۸۴-۱۸۵.

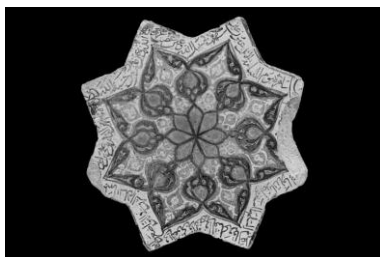
۵. همان، ص ۱۸۲.

کاشی‌های ناودانی است. مصطفوی و بعد از وی، ایمان‌پور و صیامیان گرجی برایین باورند که منظور از سنجر در اینجا سلطان محمد خوارزمشاه است که در سال ۶۰۰ ق و بعد از فتح ماوراءالنهر خود را سنجر نامید.^۱

ج) کاشی‌های ستاره‌ای و هشت ضلعی ازاره بقعه امام رضا علیه السلام

تصویر ۳: نمونه‌ای از کاشی‌های زرین فام هشت ضلعی موزه آستان قدس رضوی
 مأخذ: اداره پژوهش و معرفی آثار موزه آستان قدس رضوی

تصویر ۴: نمونه‌ای از کاشی‌های زرین فام ستاره‌ای موزه آستان قدس رضوی
 مأخذ: اداره پژوهش و معرفی آثار موزه آستان قدس رضوی

کاشی‌های زرین فام ستاره‌ای و هشت ضلعی، که ساخته هنرمندانی چون محمد بن

۱. مصطفوی، محمدتقی، آستان مقدس حضرت رضا علیه السلام و شهریاران ایران، ص ۳-۶؛ ایمان‌پور، محمدتقی و ظهیر، صیامیان گرجی، «بررسی پیشینه یک اثر معماری در حرم رضوی: کتیبه‌های سنجر»، تاریخ مطالعات اسلام، سال دوم، ش ۴، ص ۲۵؛ خواند میر، غیاث الدین، حبیب السیر، ص ۶۴۴.

ابی طاهر و ابوزید نقاش است، به همراه کاشی‌های فیروزه‌ای شکل، ازاره قاب بندی شده‌ای را به ارتفاع ۹۲ سانتیمتر، بر دیوارهای اطراف مقبره امام رضا علیه السلام ایجاد کرده‌اند. این قاب بر روی قرنیزی از سنگ مرمر به ارتفاع حدود یازده سانتیمتر قرار دارد (تصویر ۳ و ۴).^۱ از دیگر کاشی‌کارانی که نام آنها در متن کاشی‌های زرین فام ازاره روضه منوره آمده می‌توان به اشخاصی چون محمد بن عربشاه، علی بن محمد بن ابی سعد النقاش، حسام بن علی حیدر قصاع، محمد بن علی و عبدالعزیز اشاره کرد.^۲ کاشی‌های اخیر هم اکنون در مخزن کاشی موزه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شوند.^۳ کاشی‌های چند وجهی ازاره حرم امام رضا علیه السلام به رنگ‌های لاجوردی، قهوه‌ای، فیروزه‌ای، عسلی و سفیدند و روی اکثر آنها علاوه بر نقوش گیاهی و تزئینی زیبا و متنوع، خطوط کوفی، رقع، ثلث و نسخ، غالباً به رنگ طلایی، آبی، قهوه‌ای و کهربایی، نوشته شده است. مضمون این نوشته‌ها در بردارنده آیات، احادیث، اشعار و کلمات قصار، شامل امثال و حکم و نصایح است.^۴ به نوشته عطاردی و بنا بر تحقیقات قوچانی، اغلب روایات کتیبه شده، معروف و مشهورند و از کتب معتبر نقل شده‌اند.^۵

بنا بر گزارش افرادی چون صنیع الدوله و مؤتمن، در کاشی‌های ستاره‌ای و هشت ضلعی ازاره صنفه شمالی، علاوه بر نگارش احادیثی به خط نسخ از حضرت رسول صلی الله علیه و آله، دارای دو سطر شعر فارسی از عبدالله بن محمود بن عبدالله به تاریخ ۶۱۲ ق بوده است.^۶ از

۱. مؤتمن، علی، راهنما یا تاریخ آستان قدس، ص ۴۲؛ Porter. Venetia, *Islamic Tiles*, p. 48.
۲. قوچانی، عبدالله، احادیث کاشی‌های زرین فام هشت گوش و هشت ضلعی حرم امام رضا علیه السلام.
۳. جلالی، میثم، پیمایش.
۴. صنیع الدوله، محمدحسن خان، مرآة البلدان، ص ۱۵۴۶؛ همو، مطلع الشمس، ص ۳۴۶؛ مؤتمن، علی، راهنما یا تاریخ آستان قدس، ص ۶۴؛ مولوی، عبدالحمید، کاشی‌های ازاره حرم مطهر رضوی، ص ۱۷۹.
۵. عطاردی، عزیرالله، تاریخ آستان قدس رضوی، ص ۱۱۵-۱۲۹؛ قوچانی، عبدالله، احادیث کاشی‌های زرین فام هشت گوش و هشت ضلعی حرم امام رضا علیه السلام.
۶. صنیع الدوله، محمدحسن خان، مطلع الشمس، ص ۳۴۶-۳۴۷؛ فیض، عباس، بدر فروزان، ص ۲۶۶-۲۶۷؛ مؤتمن، علی، راهنما یا تاریخ آستان قدس، ص ۶۸.

سرنوشت این کاشی‌ها در حال حاضر اطلاعی در دست نیست.^۱

عملیات عمرانی دوران پهلوی دوم

طی عملیات عمرانی و توسعه فضاهای پیرامونی حرم طی سال‌های ۱۳۴۲-۱۳۴۴ ش، قسمت‌هایی از کتیبه برجسته دیوار غربی بقعه که سوره مبارکه فتح بر آن نوشته شده، به همراه قاب کاشی‌کاری پایین آن، به مسجد بالاسربرده شد؛ هرچند که بخش عمده‌ای از فضای مسجد بالاسر با کاشی‌های زرین فام جدید تزئین شده است.^۲ این کتیبه، پس از دور زدن مسجد بالاسر از آن خارج گشته، پس از دور زدن دیوار جنوبی حرم مطهر (ضلع پیش روی مبارک) تا نبش پایه در ورودی پیش روی مبارک ادامه می‌یابد.^۳

د) کاشی‌های زرین فام کتیبه‌ای برجسته اطراف در طلای پیش‌روی حضرت (داخل دارالحفاظ)

کاشی‌های زرین فام اطراف در طلای پیش‌روی حضرت از نظر ظاهر، تزئینات، رنگ و نوع خط، مشابه کاشی‌های مستطیلی کتیبه دار داخل روضه منوره است (تصویر ۵). اما کتیبه‌های اخیر حاوی اطلاعات تاریخی است. در اطراف در طلای پیش‌روی مبارک، عباراتی به خط ثلث در احترام به حضرت رضا ع و روی همان قسم کاشی عبارتی در معرفی علی بن محمد مقری و محمد بن ابی طاهر با تاریخ ۶۱۲ ق، آمده است. برپیشانی این در، اشعاری از ابی‌نواس به عربی روی کاشی و به خط ثلث نوشته شده و در همان قسمت در پایین جمله «و رحمة الله وبرکاته علیکم اهل البیت»، در عبارتی از

۱. جلالی، میثم، پیمایش.

۲. همان.

۳. مؤتمن، علی، راهنما یا تاریخ آستان قدس، ص ۷۲-۷۴.

محمد عبدالعزیز بن آدم بن ابی نصر قمی یاد شده است.^۱

تصویر ۵: نمایی از کاشی‌های زرین فام کتیبه‌دار برجسته اطراف درِ دارالحفاظ (پیش از تغییرات)
مأخذ: مرکز اسناد آستان قدس رضوی

به نظر واتسون، محمد بن ابی طاهر و ابوزید، اولین عضو خانواده سفالگری بودند که تولیدات کاشان را در اختیار داشتند و در این میان، ابوزید در ابداع سبک کاشان، سهم عمده‌ای داشته و به طور قطع از ماهرترین سفالگران بوده است.^۲ قوچانی، ابوزید و علی بن محمد مقری را معرف یک هنرمند دانسته و کنیه، نام، لقب و نسبت وی را چنین ذکر می‌نماید: «سید شمس الدین ابوزید محمد بن ابوطاهر الحسین بن ابوالحسین زید المقری الحسنی الکاشانی». وی از محمد عبدالعزیز بن آدم به عنوان بانی قسمتی از کاشی‌های زرین فام حرم امام رضا علیه السلام نام می‌برد.^۳ نام وی علاوه بر کاشی، روی قطعه سنگی که از حفاری‌های اطراف حرم به دست آمده و دارای تاریخ ۶۱۵ است نیز، حجاری شده است (تصویر ۶).^۴

-
۱. صنیع الدوله، محمدحسن خان، مطلع الشمس، ص ۳۴۴ - ۳۴۵؛ مؤتمن، علی، راهنما یا تاریخ آستان قدس، ص ۸۰ - ۸۱؛ واتسون، الیور، سفال زرین فام ایرانی، ص ۲۶۱؛ جلالی، میثم، پیمایش.
 ۲. واتسون، الیور، سفال زرین فام ایرانی، ص ۱۶۸ - ۱۶۹.
 ۳. قوچانی، عبدالله، احادیث کاشی‌های زرین فام هشت گوش و هشت ضلعی حرم امام رضا علیه السلام.
 ۴. جلالی، میثم، پیمایش.

تصویر ۶: در قسمت بالای سنگ نام عبدالعزیز آدم حک گردیده است.
مأخذ: اداره پژوهش و معرفی آثار موزه آستان قدس رضوی

به نظر عباس فیض در بدر فروزان، تاریخ ۶۱۲ ق این کتیبه نشان می‌دهد که در دوره سلطنت سلطان محمد خوارزمشاه، در روضه مطهره تعمیراتی به عمل آمده است. همچنین، وجود این آثار دلیلی است بر اینکه در فتنه چنگیزیان و حمله تولی خان بر خراسان، منحصراً قبه مبارکه رضویه، یعنی تنها حرم مطهر از خرابی و آسیب مصون مانده است.^۱ همچنان که در حمله اقوام دیگر به مشهد، به ویژه حمله سال ۹۰۳ ق / ۸۷۶ ش عبدالؤمن خان ازبک که اموال آستان قدس را به یغما برد و موجب قتل عام شد، کاشی‌های ازاره حرم مطهر پابرجا ماند.^۲

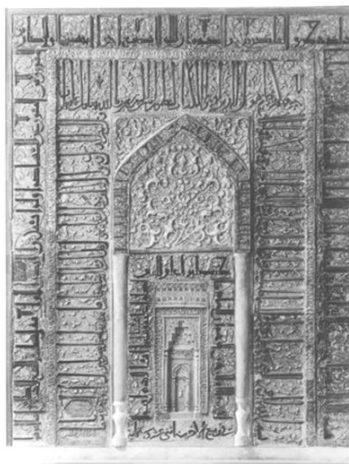
در دوره پهلوی دوم، به منظور توسعه ورودی دارالحفاظ به حرم مطهر، در دوروی طلا و نقره دارالحفاظ به موزه آستان قدس منتقل شد. در پی این تغییر و تحولات، کاشی‌های زرین فام کتیبه دار برجسته اطراف در به طور موقت برجیده شد و پس از نصب در جدید، کاشی‌ها در جای پیشین خود، اما در ارتفاعی بالاتر نصب گردید. همین امر باعث شد بین کتیبه میانی و کتیبه‌های حاشیه در، فاصله ایجاد شود.^۳

۱. فیض، عباس، بدر فروزان، ص ۲۶۵.

۲. احتشام کاویانیان، محمد، شمس الشموس، ص ۷۶.

۳. جلالی، میثم، پیمایش.

هـ) محراب‌های زرین فام حرم امام رضا علیه السلام

تصویر ۷: محراب پیش روی مبارک

مأخذ: آرشیو عکس گروه دایرة المعارف بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی

در گذشته در فاصله بین کاشی‌های زرین فام ازاره اطراف بقعه، سه محراب زرین فام نصب بوده است. سطح این محراب‌ها را که به روش قالب‌ریزی ساخته شده، قاب‌های کتیبه‌دار، نقوش اسلیمی و ستون‌نماها و طاق‌نماها مزین کرده و حاوی کتیبه‌هایی با مضمون ادعیه، آیات، احادیث، نام سفارش‌دهنده، بانی و سازنده است.^۱ نخستین محراب، به عرض ۱۸۰ و ارتفاع ۲۲۸ سانتیمتر، در دیوار جنوب شرقی حرم (پیش روی مبارک) نصب بوده است (تصویر ۷). این محراب را که با کاشی‌های زیبا و خوش‌رنگ و نقش و کتیبه‌هایی به خط ثلث و نسخ تزئین یافته، مطابق کتیبه آن از ساخته‌های محمد بن ابی‌طاهر کاشانی است. محراب دوم، به عرض ۲۲۰ و ارتفاع ۲۷۳ سانتیمتر، در دیوار جنوب غربی حرم (پیش روی مبارک) قرار داشت. سطح این محراب نیز با کاشی‌های بسیار نفیس و چند کتیبه به خط کوفی، ثلث و نسخ پوشش یافته است. این محراب مطابق کتیبه آن به سفارش عبدالعزیز ساخته شده است. هر دو این محراب‌ها به

۱. بروشور محراب‌های زرین فام.

سال ۶۱۲ ق ساخته و نصب شده‌اند. محراب سوم به عرض ۱۲۴ و طول ۲۰۴ سانتیمتر، در بالاسر مبارک واقع است و کاشی کاری ممتازی دارد. این محراب را علی بن محمد بن ابی طاهر کاشانی به سال ۶۴۰ نصب کرده است.^۱

تاریخ‌گذاری کاشی‌های زرین فام حرم امام رضا علیه السلام

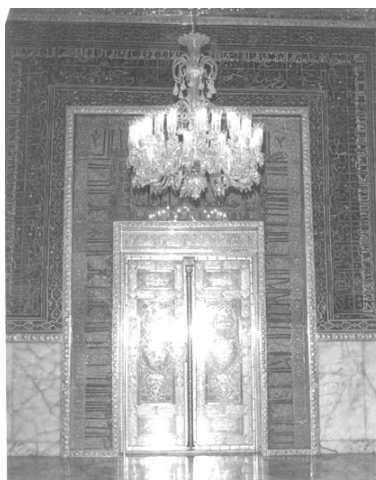
در مجموع بر روی کاشی‌های زرین فام چندین جا تاریخ نگاشته‌اند. تاریخ‌ها بیشتر مربوط به سال‌های ۵۱۲، ۶۴۰ و ۷۶۰ ق است. در مورد تاریخ ۵۱۲ تردید وجود دارد. بنا به نظر مؤتمن شاید اختلاف تاریخ‌ها مربوط به زمان‌های مختلف ساخت و مرمت بعدی آنها باشد.^۲ به عقیده واتسون، دلایل قانع‌کننده‌ای برای چنین استنباطی وجود دارد که کاشی‌های سال ۵۱۲ ق، به همان سالی که روی آن نوشته شده است تعلق ندارند، بلکه آنها جایگزین متن اصلی، احتمالاً آجری هستند که طی حملات سال ۶۱۲ ق ویران شده بود.^۳

عبدالله قوچانی کاشی‌های زرین فام حرم امام رضا علیه السلام را به لحاظ زمانی به چند دوره تقسیم می‌کند: «دوره اول، کاشی‌های مستطیل شکل ازاره داخل حرم مطهر، معروف به کاشی‌های سنجری است که به دهه هشتم قرن ششم هجری تعلق دارد. دوره دوم، مربوط به کاشی‌های ساخته ابوزید محمد بن ابوطاهر و ابوزید بن محمد بن ابوزید والحسین، به سال ۶۱۲ ق است. کاشی‌های هشت گوش و هشت ضلعی، محراب بزرگ حرم و کاشی‌های سردر دارالحفاظ متعلق به این دوره است. دوره سوم مربوط به سال ۶۴۰ ق است که تنها مدرک آن، محراب کوچک حرم، ساخته علی بن محمد بن ابوطاهر است. دوره چهارم، کاشی‌های متعلق به نیمه قرن هشتم هجری است».^۴

۱. صنیع الدوله، محمدحسن خان، مطلع الشمس، ص ۳۴۷-۳۴۹؛ مؤتمن، علی، راهنما یا تاریخ آستان قدس، ص ۷۶-۷۸؛ واتسون، الیور، سفال زرین فام ایرانی، ص ۲۷۱-۲۷۲؛ بروشور محراب‌های زرین فام.
۲. مؤتمن، علی، راهنما یا تاریخ آستان قدس، ص ۶۴-۶۵.
۳. واتسون، الیور، سفال زرین فام ایرانی، ص ۲۱-۲۲.
۴. قوچانی، عبدالله، احادیث کاشی‌های زرین فام هشت گوش و هشت ضلعی حرم امام رضا علیه السلام.

وضعیت فعلی کاشی‌های زرین فام حرم امام رضا علیه السلام

این کاشی‌ها در گذشته، چون در پرتددترین قسمت حرم قرار دارند، در قابی طلایی با شیشه‌های ضخیم حفاظت می‌شدند (تصویر ۸)^۱، اما متأسفانه در حال حاضر از این محافظ‌های شیشه‌ای خبری نیست و این کاشی‌های باشکوه به‌طور مکرر و دائم در معرض تماس با زائران قرار دارند. به این ترتیب، این کاشی‌ها بر اثر فشار وارده، دچار فرسایش و ترک خوردگی شده و کاشی‌های ترک خورده بعد از مدتی فرو می‌ریزند. از طرف دیگر، نقش روی کاشی‌ها بر اثر تماس‌های مکرر در حال محو شدن است و نیاز است تا هرچه سریع‌تر در این مورد چاره‌اندیشی شود.^۲

تصویر ۸: در دوره نیابت تولیت اسدالله علم اطراف کاشی‌های زرین فام حرم امام رضا علیه السلام با قاب‌های طلایی و شیشه‌های ضخیم محافظت می‌شد.
مأخذ: مرکز اسناد آستان قدس رضوی

سه محراب و مقداری از کاشی‌های زرین فام، در دهه‌های اخیر، (به‌ویژه طی سال‌های ۱۳۴۲-۱۳۴۴ ش) به دلیل توسعه حرم و تغییر و تحولات انجام گرفته، با کاشی‌های زرین فام جدید جایگزین و به موزه آستان قدس رضوی منتقل شده‌اند؛ اما

۱. آستان قدس دیروز و امروز، ص ۲۸.

۲. جلالی، میثم، پیمایش؛ عطاردی، عزیزالله، تاریخ آستان قدس رضوی، ص ۱۱۲.

برخی از آنها به سبب جداسازی نامناسب از دیوار روضه منوره، آسیب‌های زیادی دیده‌اند که محراب بالای سراز آن جمله است. این محراب در هنگام نصب در موزه مورد مرمت و بازسازی قرار گرفته، اما متأسفانه مرمت آن نیز برپایه اصول علمی نبوده و تعدادی از کتیبه‌ها در محل اصلی خود نصب نشده‌اند. در حال حاضر، محراب‌ها و تعدادی از کاشی‌های زرین فام در موزه، در معرض دید عموم قرار دارند.^۱

نتیجه‌گیری

شاید به جرئت بتوان گفت بقعه امام رضا علیه السلام و به تبع آن، کاشی‌های زرین فام ازاره دیوارهای پیرامون بقعه جزو قدیمی‌ترین آثار معماری و تزیینات وابسته به آن است که تاکنون در شهر مشهد باقی مانده است. همچنان که بخشی از صنعت کاشی‌سازی به خصوص کاشی‌سازی زرین فام در ایران با مطالعه روی آثار مذکور تکمیل می‌گردد. همان‌طور که ذکر آن گذشت، تاکنون محققانی چند به مطالعه و پژوهش در مورد کاشی‌های زرین فام حرم مطهر امام رضا علیه السلام پرداخته‌اند، اما هنوز این مطالعات کامل نیست؛ چرا که کاشی‌های ازاره بقعه امام رضا علیه السلام در پرتددترین قسمت حرم مطهر واقع شده‌اند، بدین سبب تاکنون امکان مطالعه به خصوص بر روی کتیبه‌های این کاشی‌ها آن‌طور که بایسته است، میسر نگردیده است، در حالی که این کتیبه‌ها علاوه بر احادیث و آیات قرآنی، احتمالاً حاوی اطلاعات تاریخی ارزشمندی نظیر نام حکمرانان، بانیان، کاشی‌سازان، نقاشان و شهرهایی هستند که در زمینه صنعت کاشی‌سازی فعال بوده‌اند. از سوی دیگر انجام تحقیقات آزمایشگاهی می‌تواند اطلاعات تازه‌ای از نوع خاک، رنگ، لعاب و دیگر مواد تشکیل‌دهنده کاشی‌های موجود به ما ارائه دهد.

از طرفی ذکر این نکته لازم است که کاشی‌های زرین فام حرم امام رضا علیه السلام امروزه به دلیل موقعیت خاص مکانی به شدت در معرض آسیب و تخریب قرار دارند. همان‌گونه که پیش از این نیز گذشت به دلیل آنکه در حال حاضر حائلی میان زائران حرم رضوی و

۱. مؤمن، علی، راهنما یا تاریخ آستان قدس، ص ۷۸ و ۱۳۳؛ بروشور محراب‌های زرین فام؛ جلالی، میثم، پیمایش.

کاشی‌های قرون ۶ تا ۸ هجری قمری وجود ندارد، علاوه بر آنکه سطح این کاشی‌ها در معرض ساییدگی و محوشدگی قرار دارند که این موضوع می‌تواند اطلاعات ارزشمند مندرج بر روی این کاشی‌ها را برای همیشه از دسترس محققان خارج نماید، فرسایش زیاد موجب از هم پاشیدگی و ریختگی تعدادی از آنها گردیده که نگارنده خود شاهد مواردی از این دست بوده است.

لذا پیشنهاد می‌شود برای حفاظت از کاشی‌های زرین فام حرم امام رضا علیه السلام، طرحی جامع ارائه گردد که در راستای این طرح می‌توان به مباحثی مانند مستندسازی، عکس‌برداری، شناسایی و شناسنامه‌دار کردن تمامی کاشی‌های باقیمانده و ارائه طرح مرمتی و حفاظتی برای این آثار توجه نمود. همچنین می‌توان زمینه را برای تحقیق روی این کاشی‌ها برای تعدادی از محققان برجسته کشور فراهم کرد و با همکاری ارگان‌ها و سازمان‌هایی چون آستان قدس رضوی، سازمان میراث فرهنگی خراسان رضوی و شهرداری مشهد، به معرفی این کاشی‌های ارزشمند به عنوان بخشی از هویت تاریخی و فرهنگی شهر مشهد و حرم امام رضا علیه السلام پرداخت.

منابع

۱. آستان قدس دیروز و امروز، آستان قدس، مشهد.
۲. ابن بطوطه، محمد بن عبدالله، رحلة ابن بطوطه، دار صادر، بیروت، ۱۴۱۲ق/ ۱۹۹۲م.
۳. احتشام کاویانیا، محمد، شمس‌الشموس، مشهد، ۱۳۵۵ش.
۴. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان، مطلع‌الشمس، ج ۲۱، به اهتمام تیمور برهان لیموده‌ی، فرهنگ سرا، تهران، ۱۳۶۲ش.
۵. _____، مرآة‌البلدان، به کوشش عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، تهران، ۱۳۶۷ش.
۶. ایمان‌پور، محمد تقی؛ ظهیر، صیامیان گرجی، «بررسی پیشینه یک اثر معماری در حرم رضوی: کتیبه‌های سنجری»، در مطالعات تاریخ اسلام، سال دوم، شماره ۴، ۱۳۸۹ش.
۷. بروشور محراب‌های زرین فام، معاونت موزه‌های آستان قدس رضوی، مشهد.

۱۳۸۸ ش.

۸. جلالی، میثم (۱۳۹۲)، پیمایش.
 ۹. خراسانی، محمد هاشم منتخب التواریخ، تصحیح ابوالحسن شعرانی، کتاب فروشی اسلامیة، تهران، ۱۳۴۷ ش.
 ۱۰. خواندمیر، غیاث الدین، حبیب السیر، تصحیح محمد دبیرسیاقتی، تهران: خیام، ۱۳۵۳ ش.
 ۱۱. دانشنامه ایرانیکا به آدرس الکترونیکی:
 ۱۲. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، عکس‌های شماره ۲۴۶۱۰ و ۸۳۲۶.
 ۱۳. سیدی، مهدی (۱۳۷۸)، تاریخ شهر مشهد، مشهد: شهرداری مشهد با همکاری انتشارات جامی.
 ۱۴. عطاردی، عزیزالله، تاریخ آستان قدس رضوی، عطارد، تهران، ۱۳۷۱ ش.
 ۱۵. فیض، عباس، بدر فروزان، قم، ۱۳۲۴ ش.
 ۱۶. قوچانی، عبدالله، احادیث کاشی‌های زرین‌فام هشت‌گوش و هشت‌ضلعی حرم امام رضا علیه السلام، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، زیر چاپ.
 ۱۷. مصطفوی، محمدتقی، «آستان مقدس حضرت رضا علیه السلام و شهریاران ایران»، در «اطلاعات ماهانه»، شماره ۶۷، ۱۳۳۲ ش.
 ۱۸. مولوی، عبدالحمید، کاشی‌های ازاره حرم مطهر رضوی، نامه آستان قدس، شماره مخصوص.
 ۱۹. مؤتمن، علی، راهنما یا تاریخ آستان قدس، مشهد، ۱۳۴۸ ش.
 ۲۰. واتسون، الیور، سفال زرین‌فام ایرانی، ترجمه شکوه ذاکری، تهران، ۱۳۸۲ ش.
- <http://www.iranicaonline.org/articles/astan-e-qods-e-razawi>
21. Porter. Venetia (1995), *Islamic Tiles*, Published by British Museum Press.
22. Pope. A. Arthur (ed) (1977), *A Survey of Persian Art: From Prehistoric Times to the Present*, Vol. III, Soroush Press, Tehran.